

Tietokirjoittajan käsikirjalla Mertanen on kantanut oman kortensa kekoon suomalaisen tietokirjallisuuden edistämiseksi. Tekijän oivallus kohderyhmän eli lukijat huomioonottavasta kirjoittamistavasta sopii ohjenuoraksi monentyyppiseen kirjoittamiseen: se voi toimia lukuisille kirjoittajille eräänlaisina silmälasina, joiden läpi tarkastella omaa tekstiä. Teos on oiva opas niille, jotka haluavat kehittyä tietokirjoittajina ja -kirjailijoina.

Ulla Anttila on valtiotieteiden maisteri, joka tekee väitöskirjaa Maanpuolustuskorkeakoulun koulutustaidon laitokselle.

Kamppailuja kasvatustaitosten saaristossa

Minna Uimonen

Klaus Härö: Uusi ihminen (Den nya människan). Filmlance, 2007.

Ajatus uudesta ihmisestä yhdisti monia, keskenään hyvinkin erilaisia 1800-luvulla kehkeytyneitä ja seuraavalla vuosisadalla monin tavoin vaikuttaneita ideologioita. Ajatukseen puonoutuivat käsitykset luonnon, ihmiskunnan ja kansakuntien kehityksestä ja edistyksestä. Idea uudesta ihmisestä sisälsi myös tavoitteet valistaa ja kasvattaa tietämättömät ja osamattomat kansalaiset edistyskelpoisiksi.

Keväällä 2007 ensi-iltansa saaneen Klaus Härön ohjaaman elokuvan monimerkityksinen nimi *Den nya människan* on hyvin valittu. Fiktiivinen teos perustuu Kjell Sundstedtin käsikirjoitukseen, jonka hän on laatinut todellisten elämäntarinoiden pohjalta. *Uusi ihminen* kertoo ruotsalaisen Odenslundin työkodin (*arbetshem*) tapahtumista vuonna 1951, joista lankeaa Ruotsin historiaan pitkä 1980-luvun kynnykselle ulottuva varjo.

Työkodin ylihoitajan Solbrittin (Maria Lundqvist) menneisyyttä muisteleva kertojanääni käynnistää elokuvan, kameran piirtäessä esiin palan rannikkoa ja siinä pienen kalastajatalon. ”Mitä ihminen on, jos hän sulkee silmänsä?” Tällä eettisellä kysymyksellä kertoja aloittaa ja vastaa kertoen itsestään: hän ei halunnut nähdä, koska oli jo osa järjestelmää. Härö kertoo tarinan ylihoitaja Solbrittista ja Odenslundin työkotiin suljetusta Gertrudista (Julia Högborg), jonka läsnäolo laitoksessa saa hoitajan avaamaan silmänsä niille eettisille ongelmille, joita vallitseviin hoitokäytäntöihin liittyi. Elokuvan alussa kertoja siirtyy vaihkaa kuvaamaan aikaa, jolloin hän oli vielä sisäistänyt järjestelmän rationaliteetin.

Ylihoitaja kertoo, että köyhiin perheisiin syntyi aivan liian paljon lapsia. Huolestuttavia olivat erityisesti tytöt, joilla oli huonot perintötekijät. Kameran tarkentuessa rannalla leikkiä sisaruksiin Gertrudiin ja Annaan kertojanääni toteaa juuri Gertrudin perheen olleen sellainen: perhe, joka oli yhteiskunnalle rasite. Kunnan lastenhuolto hakeekin 17-vuotiaan Gertrudin, äidittömäksi juuri jääneen sisarusparven esikoisen, Odenslundin työkotiin. Muut lapset sijoitetaan muihin laitoksiin tai kasvattiperheisiin, vanheneva isä kaiki johonkin kunnalliskotiin.

Ylihoitajan kertojanääni muistaa myös: huonoperimäiset tytöt eivät saaneet viedä kurjuutta eteenpäin. Hoito- ja huoltoviranomaisten tehtävänä – ”meidän tehtävänä” – oli

ratkaista tämä yhteiskunnallinen ongelma luomalla ”terve uusi ihminen”. Yhteiskunnallisen luomistyön tulos muistutti kuitenkin lähinnä Frankensteinin hirviötä. Tämän Solbritt onnistuu vähitellen näkemään, nimenomaan Gertrudin avulla.

Yksi elokuvan keskeisistä teemoista on sterilisaatio, joka oli Ruotsin lisäksi Suomessakin 1930-luvulta aina 1970-luvulle lakisääteinen lääketieteellis-yhteiskunnallinen käytäntö. Kuten tunnettua, sterilioimalla haluttiin säädellä erilaisiin ”riskiryhmiin” kuuluneiden kansalaisten lisääntymistä. Suomessa 1935 säädetyn lain mukaan tahdosta riippumatta voitiin steriloida ”tylsämielinen (idiotti), vähämielinen (imbesilli) ja mielisairas, mikäli oli aihetta ”varoa, että sellainen vajaakelpoisuus periytyisi hänen jälkeläisiinsä, tai jos on todennäköistä, että hänen lapsensa jäisivät hänen tällaisen vajaakelpoisuutensa takia huoltoalavaille”. (Mattila 1999, 388.)

Suomessakin köyhäinapua saaneet, varsinkin aviottoman lapsen tai lapsia synnyttäneet, naiset näyttävät olleen sterilointilain keskeinen kohderyhmä. (Mattila 1999; Pohtila 2001.) Pakkosteriloinnit olivat kunnallista taloudenpitoa, jota tietty moralistinen ideologia tuki. Tai toisinpäin. Joka tapauksessa järjestelmä toimi lääketieteen perinnöllisyysteorioiden ja lääkäreiden käytännön toiminnan varassa. Asiantuntija- ja viranomaiskäytännöissä sterilisoinnin aiheellisuuden ”osoittavien” diagnoosien viljely oli erittäin löyhää. Kaikkiaan kymmeniätuhansia naisia pakkosteriloitiin Suomessa ja Ruotsissa lain voimassaolon aikana (esim. Mattila 1999). Tilastotietoja hämärtävät vapaaehtoisuuden ja pakon välinen epäselvä raja.

Elokuvassakin Odenslundissa tehtävät steriloinnit olivat ”vapaaehtoisia” eli leikkauksia, johon suostuvat saattoivat päästä pois työkodista. ”Leikkaus” esitellään työkotiin pakoteuille tytöille lääkärikielisesti tuubaokklusiona, joka ei luultavasti ilman oheistietoja avaudu monelle elokuvan katsojallekaan. Gertrud tarttuu tähän oljenkorpeen, eli munantorvien katkaisuleikkaukseen. Sen sisältöä tai seurauksia hänelle ei kerrota.

Gertrudin odottaessa leikkausta soljuu työkodin hailakan sävyinen arki eteenpäin syklistä. Päivät täyttyvät ruokataukojen rytmittämästä työnteosta; yhdeksältä illalla valot sammutetaan ja ”hoidokkien” kerrossänkyjen täyttämät makuusalit lukitaan. Odenslund on tarkkailu- ja työharjoittelupaikka, selittää ylihoitaja Gertrudille tämän tullessa laitokseen. Hyvä käytös ja ahkeruus vievät eteenpäin, jopa pois laitoksesta; niskoittelua tai laiskuutta

taas seuraa sellieristys. Pahin rankaisu niskuroinnista oli siirto ”toiseen laitokseen”, mielisairaalaan, jota sanaa ylihoitaja ei työkodin tapoja selostaessaan edes lausu.

Työ pakkolaitoksissa

Odenslundin työkodin periaatteet heijastavat hyvin todellisia esikuviaan. Elokuva on vahva kuvaus pakkolaitoksen arjesta. Tämä teema koskettaa pakkosterilointien tapaan Ruotsin lisäksi yhtä paljon Suomen ja myös monien muidenkin Euroopan maiden historiaa.

Odenslundin ”tarkkailu- ja työharjoittelupaikan” säännöt muistuttivat todellisten esikuviansa lailla suomalaisissa vankiloissa 1860-luvulla käyttöön otettua niin sanottua progressiivista järjestelmää. Tämän myös edistysjärjestelmäksi kutsutun toimintatavan tavoitteena oli synnyttää vangeissa katumusta ja kasvattaa heistä kunnan kansalaisia. Työntekoa, oppimista ja käytöstä arvosteltiin viikoittain. Uuteen vankiin kohdistuivat ensin ankarat kasvatukseen, jotka lientyivät hyvän käytöksen myötä. Kurin oli tarkoitus sisäistyä itsekuriksi. (Seppälä 2006, 83.)

Toimintatapana edistysjärjestelmä lävisti laitoshoidon kentän. Sen alku oli 1800-luvulla perustetuissa köyhäintaloissa, josta laitostuoto vähitellen levittäytyi ja erikoistui (työlaitokset pahantapaisille yhteiskuntarikkureille, koulukodit ja kasvatustalokset, lastenkodit, kehitysvammaislaitokset, mielisairaalat, kunnalliskodit jne.). Yhtenä esikuvana järjestelmään vaikutti Britanniassa 1800-luvun alkupuolella köyhäinhuoltomenetelmäksi kehitetty työlaitos (work house). (Salo 1996.) Niin reformoitujen vankiloiden, köyhäintalojen kuin upouusien mielisairaaloidenkin tarkoituksena oli eristää ja uudelleenkasvattaa kohde nimenomaan työnteon avulla. Elokuvassakin pyykkinaruilla liehuvien valkoisten lakanoiden rivistöt toivottavat vierailijat tervetulleeksi Odenslundin työkotiin. Laitoshoidokit tekivät epäilemättä työtä jo siksi, että he kustansivat sillä ylläpitonsa. Työ laitoksissa oli kuitenkin myös uskonnollis-moraalisen kilvoittelun ja moraalis-(mielen)terveydellisen parantamisen keino. (Uimonen 2006.)

Diagnosoinnit valtasuhteiden kiteytyminä

Kun Gertrud lopulta pääsee leikkausasiassa Odenslundin lääkärin haastatteluun hän tekee sen palvelijan ominaisuudessa. Hän tarjoilee tohtori Bergille (Tobias Aspelin) kahvia tämän ylellisessä työhuoneessa. Sinfoniaa gramofoni-levyltä kuunteleva lääkäri alkaa ylimielisen huvittuneesti ja yksikön kolmannessa persoonassa jututtaa potilastaan, joka edustaa hänelle samalla työväkeä. ”Pitääkö Gertrud musiikista?” ”No varmasti Gertrud pitää tanssimisesta?” ”Ja pojista Gertrud aivan varmasti pitää hyvin paljon. Siksihän hänellä on kiire täältä pois?”

Nämä elokuvassa erittäin luontevasti lausutut vuorosanat ovat kuin suoraan aihetta käsittelevistä aikalaisasian tuntijateksteistä. Näkemykset ”alaluokkaisten” tyttöjen ja naisten yliseksuaalisuudesta ja milloin tahansa puhkeavasta siveettömyydestä olivat keskeinen diskursiivinen juonne erilaisissa suomalaisissakin kunnallisissa ja lääketieteellisissä asiakirjoissa. Niihin on dokumentoitu, miten passituksia erilaisiin hoitolaitoksiin sekä sterilointipäätöksiä tehtiin ja perusteltiin. (Ahlbeck-Rehn 2006; Pohtila 2001.)

Odenslundin arki katkeaa hetkeksi tyttöjen päästessä eräänä iltana salaa tohtori Bergin huoneeseen. Gramofonin säestämänä seuraa riemukasta paritanssia ja lääkärin sairauskertomuslaatikoiden pengontaa. ”Tyypillinen tattaripsykyke”! Jenny (Lo Kauppi) lukee ääneen lyhyttä psykiatrista määritelmää itsestään, ensin ironisen epäuskoisesti ja sitten suoraan

suuttuen.

Koin samantapaisia tunteita väitöskirjaa tehdessäni, kun pengoin Helsingin yleisen sairaalan neuroosipotilaiden sairauskertomusaineistoa (1880–1920). Virallisten kertomusten ote oli kaavamainen ja niiden henkilöluonnehdinnat suppeita ja tyypistäviä. Diagnostinen fraseologia oli samanlaista kuin pakkolaitoksissa ja pakkosterilointipäätöksissä: sisältö oli onttoa, mutta institutionaalisissa yhteyksissään kuitenkin voimakkaasti performatiivista ja vaikuttavaa. Tyhjentäväksi määritelmäksi tarkoitettu diagnostinen diskurssi oli minulle lukijana niin ällistyttävää, että sen kuvaaminen taipui väitöskirjani joissain luvuissa hyvin helposti ironiseksi. Tämä ei sinänsä ole huono taktiikka, joskin puutteena voi pitää lakonisen ironista tulkintaa. (Uimonen 1999.)

Vastarinta ja sen palkka

Elokuvaan luvattomasta illasta sikiää monta juonetta. Yksi niistä huipentuu kutsuvieraille pidettävään juhlaan. Ylihoitaja haluaa esitellä Odenslundissa tehdyn työn tuloksia ja tyttöjen kasvatustalouden ja heidän edistyskelpoisuutensa kehittymistä. Tohtori Bergiä puolestaan motivoi professionaalinen edistysshanke. Hän haluaa houkuttaa paikalle kutsutut rahoittajat mukaan laitostoiminnan ”tehostamiseen” eli paikkamäärän kasvattamiseen.

Juhlissa syntyy uusi pieni paikka vastarinnalle. Ylihoitajan ehdotuksesta Gertrud pitää puheen tyttöjen puolesta. Ironisesti hän kiittää tohtoria siitä, että on saanut tilaisuuden olla Odenslundin kaltaisessa paikassa. Se on saanut hänenkin silmänsä avautumaan. Ennen Gertrud nimittäin luuli, että ”tällaisissa paikoissa kaikki olivat samanlaisia idiootteja”. Mutta nyt kun hän oli ”lukkojen taakse sullottuna” hän ymmärsi olleensa väärässä. Työkodissa hän oli joutunut näkemään ”toisen”. Toisen näkeminen oli ihmisyiden – ”sen mikä ei näy päällepäin” – havaitsemista.

Episodi murtaa hetkeksi tohtori Bergin rahoittajille suuntaaman markkinointitilaisuuden hengen. Kiusallista välikohtausta yritetään korjata siirtymällä ohjelmassa seuraavaan numeroon, mutta vastamyrrykyä tulee lisää. Se on kangaspuilla kudottu ryijy, joka paljastetaan yleisölle. Ryijyn luotettu tekijä, Gertrud, on ottanut vapaat kädet muunnella alkuperäistä aihetta. Ryijyn avautuessa juhla-aulan seinälle alkavat porrastasanteella seisovat Odenslundin asukkaat taputtaa innoissaan. Heidän yläpuolellaan seisova ylihoitaja hymyilee, hänen vieressään tohtori Berg on kauhuissaan ja istuva kutsuvierasväki hämillään. Reaktion aiheuttaa kohtalon jumalattaria kuvaava kudonnainen, johon kutoja on lisännyt verevän värisen kuvan uuden ihmisen syntymisestä.

Tilaisuudessa Gertrud ja toverit saavat moraalisen voiton, mutta eivät toki aktuaalista. Tyynenä Gertrud antaa sairaanhoitajattarien taluttaa hänet pois juhla-aulasta. Elokuvan loppukohtauksessa ylihoitaja Solbritt saattelee pakkopaitaan puetun Gertrudin ambulanssiin. Gertrud katsoo ylihoitajaa tiiviisti. Heidän välilleen on syntynyt side. Nenäliinaa taskustaan kaivava Solbritt ei kuitenkaan voi mitään järjestelmän koneiston pyöriessä. Mutta hän on muuttunut.

Kuvan kadottua lopputeksti valkokankaalla kertoo, että Gertrud pääsi mielisairaalaan vasta Ruotsissa tehdyn suuren sairaanhoitoreformin yhteydessä 1979. Myös Suomessa kasvatus- ja työlaitoksia alettiin purkaa 1970-luvun alussa, kroonikkopotilaiden valtavia mielisairaalakomplekseja vähän myöhemmin.

DVD:n lisämateriaalina on lyhytfilmi ”Gertrudin kirjeet”. Se kertoo käsikirjoittaja Kjell Sundstedtin äidin sisarusten elämäntaloista säilyneiden kirjeiden avulla. Sundstedtin äi-

din, Gertrudin, äiti kuoli 1938 ja hänen 10 lapsestaan kuusi sijoitettiin työ- ja koulukoteihin eri puolilla Ruotsia. Kjellin äiti ehti karata Tukholmaan. Sieltä käsin hän kävi kirjeenvaihtoa sisarustensa kanssa ja yritti myös saada heitä pois laitoksista. *Uusi ihminen* -elokuvan Gertrudin esikuvana on ollut Sundstedtin täti Maj-Britt, joka joutui koulukotiin 8-vuotiaana ja vietti laitoksissa 37 vuotta, aina vuoteen 1975 asti. Lyhytfilmi on DVD:llä arvokas lisä. Se kertoo vähäeleisesti, hienovaraisesti ja riipaisevasti sisarusten suhteista ja elämästä, joista valtaosa kului asiantuntija- ja viranomaisvallan tyrannimaisessa ikeessä.

Kirjallisuus

- Ahlbeck-Rehn, Jutta 2006. Diagnostisering och disciplinering. Medicinsk diskurs och kvinnligt vainsinne på Själo hospital 1889–1940. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Mattila, Markku 1999. Kansamme parhaaksi. Rotuhygienia Suomessa vuoden 1935 sterilointilakiin asti. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Pohtila, Eliisa 2001. Liian huono kansalaiseksi? Kansalaisihanne sterilisaatioasiakirjoissa v. 1935–1949. Julkaisematon Suomen historian pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- Salo, Markku 1996. Sietämisestä suvaitsevaisuuteen. Mielisairaalaareformit Italiassa ja Suomessa. Tampere: Vastapaino.
- Seppälä, Sauli 2006. Työ – vangin vapauttaja ja parantaja? Teoksessa *Kunnon kansalainen? Näyttely Hakasalmen huvilassa 10.6.2006–15.6.2008*. Helsingin kaupunginmuseo.
- Uimonen, Minna 1999. Hermostumisen aikakausi. Neuroosit 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun suomalaisessa lääketieteessä. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Uimonen, Minna 2006. Kansalaisuuden marginaaleissa. Teoksessa *Kunnon kansalainen? Näyttely Hakasalmen huvilassa 10.6.2006–15.6.2008*. Helsingin kaupunginmuseo.

Minna Uimonen työskentelee tutkijatohtorina Helsingin yliopiston Kristiina-instituutissa.